
प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रस्तुत प्रबंधिकेमध्ये युगप्रवर्तक व रमाई या कादंब-यांचा अभ्यास केला आहे हा अभ्यास करित असताना पहिल्या प्रकरणात चरित्र-आत्मचरित्र आणि चरित्रात्मक कादंबरी या संबंधीचा साधक बाधक ऊहापोह केलेला आहे. चरित्रात्मक कादंबरीचे विशोषांग चरित्रात्मक कादंबरीत जे भावजीवनाचे दर्शन घडते त्यामुळे इतर प्रकारापासून जाणवणारे चरित्रात्मक कादंबरीचे वेगळेपण यामध्ये निर्देशित केलेले आहे. कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचे विपूलता, विविधता, वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इतर वाङ्मय प्रकाराच्या तुलनेने मोठ्या प्रमाणात वाचला जाणारा तो प्रभावी अविष्कसर आहे. म्हणूनच कादंबरीच्या क्षेत्रात अनेक त-हेचे प्रयोग केले जातात. ऐतिहासिक पौराणिक, चरित्रात्मक मनोविश्लेषणात्मक अशाही पध्दतींचा मोठ्या प्रमाणावर जो अढळ होती तोही कादंबरी या प्रकारातच अशा अनेक प्रकाराने समृद्ध झालेला हा वाङ्मयप्रकार आहे. यातीलच चरित्रा-त्मक कादंबरी हा एक प्रकार आहे.

चरित्रात्मक कादंबरीच्या सामर्थ्याची आणि मर्यादांची चर्चा करूनही याबाबत एक गोष्ट मान्य करावी लागते आणि ती म्हणजे ज्या व्यक्त्याच्या जीवनावरील ही कादंबरी असते. ती व्यक्ती निर्विवादपणे श्रेष्ठ व्यक्त्यासाठी लागते या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महान व्यक्तित्व केवळ भारतातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय ख्यातीची व्यक्तित्व असे जरी असले तरी युगप्रवर्तक त्यांचे घडलेले दर्शन किती विलोभनीय आहे हे पुढील प्रकरणात मांडण्यात आलेले आहे.

दूस-या प्रकरणात बाबासाहेबांच्या व्यक्तिगत जीवनातील संघर्षांचे प्रसंग, जीवन प्रवासात त्यांच्या पत्नीने निवृत्तीने त्यांना दिलेला सहवास त्यांचे घटत गेलेले व्यक्तिमत्त्व अगदी लहानपणापासून तो उच्च विद्या विभूषित होईपर्यंत त्यांचा झालेला जीवन प्रवास यांचा वेध घेण्यात आलेला आहे. दूःखाच्या आणि दारिद्र्याच्या घनिष्ठ संबंध आणि ती बाबासाहेबांची प्रत्यक्ष अनुभूती औषध नीट न मिळाल्यामुळे मुलाचा झालेला मृत्यू आणि एका बापाची झालेली अगतिकता हे सर्व काही आठवणीतून या दोन्ही कादंब-यातून कसे प्रकट झालेले आहे याचे विवेचन यामध्ये येते. आपल्या देशातील एक श्रेष्ठ विचारवंत. ज्याने धर्म, परंपरा, विष्मता, याविरुद्ध संघर्ष केला अशाही माणसाचे व्यक्तिगत जीवनातील वरकरणी विसंगत वागणे आपल्या मुलाबाळासाठी आणि आपल्या पत्नीसाठी प्रामाणिक पणे जगणारा एक बाप आणि पती याचे अतिशय उत्कट दर्शन या दोन्ही कादंब-यातून घडलेले आहे. काही भावगर्भ प्रसंगांच्या उदाहरणातून बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांच्या भावजीवनाचा आलेख या प्रकरणात काढलेला आहे.

तिस-या प्रकरणात रमाईच्या भावजीवनाचे दर्शन घडवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. रमाईचा जन्म एका गरीब कुटूंबात झालेला. आपल्या आईवडिलांची ती लाडकी लेकर. दारिद्र्य असलेल्या घरात ती लहानाची होत होती. परंतु लहानपणीही आईवडिलानी तिच्यावर संस्कार केले. " कष्टाशिवाय मनुष्य मरतो, कष्टाने मरत नाही " हा तो संस्कार होता. या आदर्शा वातावरणात तिचे बालपण गेले. तिचे भावविश्व फुलत असतानाच तिच्या आईवडिलांचा मृत्यू झाला आणि लहानपणीच तिच्यावर जी जबाबदारी पडली ती शोचपर्यंत वाढतच गेली. खरं म्हणजे बाबासाहेबांशी तिचे लग्न झाले आणि एका फार मोठ्या वादळाशी तिचा प्रवास सुरू झाला. एका बाजूला आपल्या बुद्धीमत्तने

जगला ज्ञात असलेले व्यक्तिमत्त्व आणि या व्यक्तिमत्वाशी संस्कार करणारी लौकीक अर्थाने रमाई एक सामान्य स्त्री संसार करत असताना या वादळाशी तिने कसे जमवून घेतले. ती अडाणी होती तरी कशी सात्वीक आणि भावसंपन्न होती रमाईचा जीवन प्रवास हा कसा कारुण्यानं भरलेला होता. या कारुण्यातही तिच्या जाणिवा संपन्न करण्याचा बाबासाहेब कसा प्रयत्न करीत होते याचे अतिशय कारुण्यपूर्व नंतर परंतु तितकेच उत्कट चित्रण या दोन्ही कादंब-यातून कादंबरीकारानी केलेले आहे. एक गृहिणी म्हणून एक श्रेष्ठ पत्नी म्हणून एक आदर्शमाता म्हणून आणि इतरांसाठी कोणात्याही प्रकारचा त्याग करायला तयार असलेली त्यागाची मूर्ती म्हणून रमाईचे भावसंपन्न जीवन यामध्ये आलेले आहे. रमाई ही बाबासाहेबांच्या जगण्याचा फार मोठी आधार ठरली होती. बाबासाहेबांच्या जीवन स्पर्शाने तिच्याही जीवनाचे सोने झाले ~~ख~~ या अर्थाने एका मोठ्या माणसाशी संसार करीत असताना तिच्या ठिकाणी असणारी प्रचंड जीवनशक्ती ठायी ठायी जाणावते ही जीवनशक्तीच अनेक प्रसंगातून युगप्रवर्तक व रमाईतून प्रगट होताना दिसते.

चाँड्या प्रकरणातून या दोन्ही कादंब-यातील आशयसाम्य आणि ठळक वाङ्मयीन विशेष निर्देशित केलेले आहेत. बालपण, बालपणातील पसंग लग्नानंतर मुलांच्या अकाली मृत्यूने दोघावर आलेले संकट या दुःखातून सावरून बाबासाहेबानी घेतलेली झेप आणि त्यांना प्रत्येक प्रसंगात रमाईने दिलेली प्रामाणिक साथ या गोष्टी दोन्ही कादंबरीत कादंबरीकारानी अतिशय भावुकतेने आणलेल्या आहेत. बाबासाहेबांच्या बदल असलेली माद श्रद्धा यामुळे दोन्ही कादंब-यामध्ये काही प्रसंग असे येतात की त्या ठिकाणी कादंबरीकार अधिक भावुक बनतो.

यावरून लेखकाचा प्रामाणिकपणा जसा प्रगट होतो. तशा कादंबरीच्या मर्यादाही जाणावतात. बाबासाहेब आणि रमाई या दोघांच्या जीवनामध्ये बाबासाहेबांच्या जीवनाला अधिक प्राधान्य युगप्रवर्तकमध्ये दिलेले दिसते. या उलट रमाई कादंबरीत बाबासाहेबांची प्रतिमा जितक्या सश्रद्धतेने उभी केलेली आहे त्याहून अधिक उत्कट रमाईची प्रतिमा त्यांनी साकार केली आहे. मुळातच कवी मनाचे मनोहर या दोन व्यक्तिमत्वात इतके गुंतून जातात की काही ठिकाणी वर्णनातून त्यांचे काव्य प्रगट होते. युगप्रवर्तक व रमाई या दोन्ही कादंब-यातून कादंबरीकारानी बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्वाचा अगदी सखोल वेध घेतलेला आहे. युगप्रवर्तकमध्ये ती अधिक विस्ताराने गोष्टी वेल्हाळ स्वरूपात येते तर रमाईमध्ये ती अधिक भावोत्कटपणे येते.

या दोन्ही कादंब-यांचा अभ्यास करीत असताना असे जाणावते की मराठी कादंबरीच्या समीक्षेमध्ये जरी या कादंब-यांची फारशी कोणी दखल घेतलेली नसली तरी आशय आणि अभिव्यक्ति या दोन्ही दृष्टीने या कादंब-यांचे मोठेपण मान्य करावे लागते. महाकाव्याचा विषय असूनही उपेक्षित गेलेला कादंबरीचा नायक साहित्याच्या पारंपारिक मूल्यविचारामुळेच उपेक्षित गेला आणि स्कूपाच समाज व्यवस्थेला आव्हान देणारा ज्या जळमटांची होळी करणारा स्वतःच्या बुध्दीने जगाला स्तंभित करून सोडणारा अशा एका वादळी व्यक्तिमत्वाला कवेत घेण्याचा प्रयत्न युगप्रवर्तक आणि रमाई या कादंब-यातून कशा प्रकारे करण्यात आला याचे उदाहरणासह विवेचन शोचटच्या प्रकरणात केले आहे.

संदर्भ-सूची

-----

१. क-हाडे, सदा चरित्र आणि आत्मचरित्र
(साहित्यरूप) आवृत्ती पहिली .
२. जोशी, अ. म. प्रदक्षिणा, छंद पहिला, आवृत्ती पहिली .
३. पगारे हरिभाऊ युगप्रवर्तक आवृत्ती पहिली .
४. मनोहर, यशवंत रमाई आवृत्ती १ ली .
5. Little William Oxford English Dictionary
Edition 3 rd